

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 340.14

ДЖЕРЕЛА ЦЕРКОВНОГО ПРАВА ВІД IV СТ. ДО РОЗДІЛЕННЯ ЦЕРКОВ СХІДНОЇ І ЗАХІДНОЇ

**М.І. ОТРОШ, кандидат юридичних наук,
Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України**

У статті ставиться завдання дослідження джерел церковного права від IV ст. до розділення Церков Східної і Західної.

Канон, імператорський церковний закон, церковний звичай, кодифікація церковного законодавства, канонічний збірник, папський декретал.

З часу прийняття християнства римськими імператорами церковне законодавство виступало у двох формах: у формі соборних постанов, які з IV ст. стали називатися канонами, і у формі імператорських церковних законів. Відмінність між церковними канонами та імператорськими церковними законами не означає, що в утворенні канонів імператор не брав участі, а має на увазі лише те, що загальнообов'язкові канони могли бути складені тільки на Вселенському соборі, в поняття якого входило, як необхідна ознака, скликання собору і затвердження його постанов імператором, тоді як закони імператорів видавалися без попередньої діяльності соборів, хоч і не без участі іноді окремих представників духовної ієрархії.

Канони – суть постанови Вселенських соборів, а також соборів місцевих і окремих авторитетних осіб. Останні два класи канонів отримували загальнообов'язкову силу, частково завдяки церковній рецепції, частково – внаслідок формального їх підтвердження яким-небудь Вселенським собором та імператором. Оскільки вже у період Вселенських соборів процес церковної правотворчості на Сході не збігався з таким же процесом на Заході, то варто сказати окремо про канони на Сході і про канони на Заході.

На Сході канонічні правила були складені першими чотирма і сьомим Вселенськими соборами. П'ятий собор 553 р. і шостий 680 р. розглядали лише питання віровчення, і жодних канонів з церковного управління не постановляли. Проте враховуючи, що у церковному законодавстві відчувалася велика прогалина, то невдовзі після VI Вселенського собору, у 692 р., імператор Юстиніан II скликав собор, відомий під назвою Трульський, оскільки він засідав у залі імператорського палацу зі

склепінням. Цей собор відбувся без участі Римської Церкви і не отримав визнання на Заході.

Для Сходу собор 692 р. мав надзвичайно важливе значення як тому, що він постановив більше ста канонів, так і тому, що перерахував і підтвердив всі канони місцевих соборів і святих отців, які повинні мати обов'язкову силу у Церкві. Сам собор розраховував установити канонічний кодекс для всього християнства. Імператор Юстиніан II вживав посилені заходи до того, щоб змусити Римських єпископів визнати Трульський собор. Проте загального визнання цього собору з його канонами не відбулося, оскільки деякі канони були безпосередньо направлені проти латинського Заходу. Як приклад, можна назвати правило 13 – проти безшлюбності духовенства, правило 36 – про надання Константинопольському єпископу рівних переваг з Римським, правило 55 – проти дотримання суботнього посту тощо. Взагалі, Трульський собор отримав яскраво виражений східний відбиток, оскільки перераховуючи канони східних соборів і отців, він повністю ігнорував канони західних соборів і папські декрети, які для західних країн мали набагато більше значення, ніж грецькі канони.

Місцеві собори, правила яких були включені до церковних збірників і на Трульському соборі отримали соборне (водночас і імператорське) затвердження, відбувалися до утворення патріархатів і обіймали більшу чи меншу кількість провінцій. Водночас деякі з них були генеральними соборами цілого Сходу, деякі навіть скликалися як вселенські. Всі вони, за винятком африканських, відбувалися і складали свої канони у IV ст., доки ще не визначилася остаточно централізація церковної законодавчої влади. До місцевих соборів, про які тут йдеться, належать: Анкірський 314 р., Неокесарійський і Гангрський (відбулися у першій половині IV ст.), Антиохійський 341 р. (генеральний собор Сходу), Сардикійський 343 р. (скликався як вселенський), Лаодикійський (відбувся в середині IV ст.), Константинопольський 394 р. (за участі єпископів олександрійського, антиохійського та єпископів інших діоцезів з антиохійського патріархату).

До канонів цих вищезгаданих семи місцевих соборів Трульський собор додав ще Африканський собор часів Кипріяна Карфагенського і так званий Карфагенський собор 419 р. Африканські канони були включені до східного церковного права з огляду на їх тенденцію, яка знаходила співчуття і повну підтримку на Сході, – не допустити втручання Римського єпископа у справи інших Церков, хоча разом із тим африканські канони носять на собі яскравий відбиток західнолатинського церковного життя, який не узгоджувався зі східним церковним порядком, зокрема, у питанні щодо безшлюбності духовенства. Окрім канонів названих дев'яти місцевих соборів, Трульський собор підтвердив ще канони 12-ти отців, які належали до IV–V ст.ст. [1, с. 133–390].

За своїм значенням під час їх появи ці канони отців були здебільшого посланнями, порадами і відповідями на запитання, а отже, не розраховувалися на обов'язкову силу навіть для тих осіб, кому вони

адресувалися. Деякі канони були, однак, офіційними актами з питання управління, наприклад, послання Василя Великого до підпорядкованих йому хорєпископів про заборону висвячення ними кліриків і до підпорядкованих єпископів про заборону висвячення за гроші. Деякі були навіть офіційними посланнями від імені собору, як, наприклад, послання Геннадія Константинопольського до митрополитів про висвячення без симонії.

В основу всіх канонів Трульський собор поклав 85 правил святих апостолів. Згодом до складу канонічного права Східної Церкви ввійшли ще правила VII Вселенського собору 787 р., правила двох соборів IX ст. – так званого Двократного або собору у церкві святих апостолів 861 р. і собору у церкві святої Софії 879 р. [2, с. 1477].

На Заході частково приймалися грецькі канони, частково створювалися свої канонічні норми. Що стосується грецьких канонів, то можна сказати, що тільки канони I Вселенського собору були негайно прийняті як обов'язкові для всього християнства. Чинність всіх інших канонів, не виключаючи і канонів пізніших Вселенських соборів, залежала від послідовної рецепції їх на Заході. Причому деякі з канонів Вселенських соборів, наприклад, ті, які направлені були на підвищення Константинопольського єпископа над іншими східними єпископами, відверто заперечувалися на Заході. Повноваження римських легатів, які направлялися на Схід для участі у Вселенському соборі як представники Римської Церкви, розумілися Римськими єпископами як спеціальні повноваження на участь в осуді ересі, яка була приводом до скликання даного Собору, та у встановленні догматичної формули, а не на складання яких-небудь канонів.

Канони місцевих соборів і канони східних святих отців, наскільки вони перейшли на Захід, отримали там силу виключно шляхом церковної рецепції. Водночас на Заході розвивалося своє, західне, канонічне право. Крім грецьких канонів, які перекладалися на латинську мову, діяли в різних країнах Заходу канони місцевих західних соборів Італії, Африки, Іспанії, Галлії, Франкської держави, Британії.

Потім з IV ст. започатковується законодавство Римських єпископів у вигляді їхніх декреталів. Декретали пап не були лише висловленням думки, порадою чи відповіддю, не обов'язковою навіть для запитуючого, якими була, за своїм походженням, більша частина правил грецьких отців. Декретал Римського єпископа, що складався почасти їм самим особисто, почасти із залученням до поради римського кліру і приміських (субурбікарних) єпископів, не тільки надсилався до певної Церкви, як обов'язкове для неї керівництво, але й містив припис повідомити декретал іншим єпископам, або навіть безпосередньо розсилались іншим єпископам дублікати чи копії з надісланого до відповідної країни декреталу [3, с. 1582]. Увесь цей специфічно західний матеріал залишався байдужим для Сходу, за винятком африканських канонів, які були перекладені з латинської на

грецьку мову наприкінці IV ст., і за винятком сардикійських канонів, які на самому соборі отримали подвійну редакцію грецькою і латинською мовами.

Проаналізувавши церковне законодавство у формі соборних постанов у Східній і Західній Церквах, перейдемо тепер до розгляду церковного законодавства у формі імператорських церковних законів. Імператорські закони щодо церковних справ стосувалися найрізноманітніших предметів церковного порядку, не виключаючи і догматів віри. Церковні закони попередників Юстиніана знайшли своє відображення у Феодосійському кодексі і в кодексі Юстиніана. В останньому декілька титулів першої книги містять в собі виключно церковне законодавство. Перший титул містить в собі виклад християнських догматів, зведених в церковний і державний закон. Три наступних великих титули містять низку законів щодо церков, їх майна і привілеїв, стосовно єпископів, іншого духовенства, богоугодних закладів і їх адміністраторів, відносно кола відання церковного суду. До кодексу Юстиніана увійшли почасти і закони самого Юстиніана, видані ним до кодифікації. Ще більш широке церковне законодавство Юстиніана розпочалося після видання ним кодексу в його новелах, з яких значну кількість (близько 30) присвячено справам Церкви. Особливої уваги заслуговує відома новела СХХІІ. У 44 главах цієї новели міститься різноманітне за змістом законодавство про якості, необхідні для призначення на церковні посади; про обов'язки, пов'язані з духовним званням; про перебування єпископів при своїх церквах; про правильне скликання соборів патріарших і провінційних; про правильне, позбавлене зловживань, здійснення єпископами їхньої дисциплінарної влади; про порядок церковно-судових інстанцій; про монастирську дисципліну тощо.

Після Юстиніана кодифікація здійснювалася при імператорах ісаврійської династії у VIII ст. і при імператорах македонської династії наприкінці IX століття. Еклога, тобто вибірка із законів, імператорів-іконоборців Льва Ісавра і Костянтина Копроніма, видана у 739–741 рр. як практичне керівництво для судів і водночас як керівництво при викладанні права, подібно юстиніанівським інституціям, регулює у 2-му своєму титулі (всього у ній 18 титулів) укладення і розірвання шлюбу. Прохирон (тобто підручний, такий, що легко засвоюється закон або керівництво) Василя Македонянина, подібно інституціям Юстиніана і еклогі ісаврійській, виданий у 870–878 рр. у 40 титулах, містить у собі закони про заборонені шлюби (VII титул), про підстави для розірвання шлюбу (XI титул), про хіротонію єпископів і пресвітерів (XXVIII титул). Епанагога (друге переглянуте видання прохирона), видана цим же імператором у 884–886 рр. також у 40 титулах, містить у собі, крім того, принципове визначення влади імператорської і церковного становища патріархів. До кодексу під іменем Базилік (царські закони), виданого сином Василя Македонянина Львом Мудрим у 888–889 рр. у 60 книгах, увійшло (за винятком застарілого) римське право, що містилося в інституціях, дигестах, кодексі і

новелах Юстиніана, а разом з ним, відповідно, і церковне законодавство кодексу та новел [4, с. 131–132].

Церковне законодавство християнських імператорів проникало і на Захід. Там, крім того, у франків з'явилося важливе джерело церковного права в капітулярах франкських королів, тобто в постановах, які приймалися на зібраннях духовних і світських баронів і отримували королівське затвердження.

Окрім канонів і законів, у церковній практиці визнавалася дія звичаю. На церковне життя розповсюджені були принципи юстиніанівського права щодо сили звичаю: звичай чи неписаний закон має обов'язкову силу, якщо він затверджений судом і не суперечить писаному закону; за відсутності місцевого звичаю потрібно слідувати звичаю столиці; від довгочасного звичаю можна відступати тільки на вимогу справедливості і зважаючи на заміну його чимось більш корисним. Принципи ці були внесені в номоканон (тобто злиття римських декреталів на Заході або імператорських церковних законів на Сході з канонами).

Розглянемо тепер більш детально західні збірники церковного права, укладені за період від IV ст. до розділення Церков Східної і Західної. Перший латиномовний канонічний збірник, упорядкований у IV ст., включав у себе правила двох соборів: Нікейського і Сардикійського. Правила останнього, однак, через непорозуміння, а, можливо, також з прагнення піднести їх авторитет, приписувалися Нікейському собору і йшли під загальною нумерацією з нікейськими правилами. Цей Нікейсько-Сардикійський збірник не зберігся. Його існування реконструюється з простого факту приписування правил Сардикійського собору I Вселенському.

До нас дійшли канонічні збірники V ст., які становлять собою переклади з грецької мови. Найважливіший зі стародавніх канонічних збірників Заходу укладений римським абатом Діонісієм Малім. За основу свого перекладного збірника Діонісій взяв понтійський збірник у розширеній халкидонській редакції, яка включала правила Нікейського, Анкірського, Неокесарійського, Гангрського, Антиохійського, Лаодикійського і II Вселенського Соборів – всього 165 канонів. До них він додав 50 з 85 апостольських правил, розмістивши їх з самого початку, перед соборними канонами. Діонісій назвав ці правила так званими апостольськими (*canones qui dicuntur apostolorum*). 35 останніх правил Діонісій не переклав. Рукописи з 50 правилами, які існували нарівні з повними збірниками, були зручнішими для Західної Церкви з огляду на те, що серед останніх правил є такі, якими засуджується практика, що вже тоді склалася у Римській Церкві, – піст у суботу і обов'язковий целібат духовенства. Після 165 правил Понтійського збірника у розширеній Халкидонській редакції Діонісій помістив 27 правил IV Вселенського собору без трьох останніх, з яких 28-е правило (про рівні переваги Константинопольської кафедри з Римською у церковних справах) особливо заперечувалося на Заході. У кінці збірника Діонісія Малого

розміщені правила Сардикійського і Карфагенського соборів, які були латиномовними і не потребували перекладу [5, с. 192–194].

Услід за своїм канонічним збірником – «Канонічний кодекс» («*Codex canonum ecclesiasticorum Dionisii Exigui*») Діонісій Малий склав «Збірник декреталів римських первосвящеників» («*Collectio decretorum pontificum Romanorum*»), до якого ввійшли декрети восьми пап – від Сиріція (385–398) до Анастасія I (496–498). Обидва ці збірники були об'єднані і отримали офіційне визнання на Заході. У 774 р. ці збірники як єдине ціле разом з новими декретами були надіслані папою Адріаном I в дар королю франків Карлу Великому, майбутньому імператору. Новий «Збірник Діонісія – Адріана» («*Collectio Dionisio – Hadriana*») був офіційним канонічним кодексом Франкської держави (*Codex canonum*).

У першій половині VII ст. був складений Кодекс Іспанської Церкви, який приписується св. Ісидору Севільському († 636). Підставою для такої атрибуції слугує те, що передмова до збірника міститься і в Етимологіях св. Ісидора. Компіляція складається з двох частин. До першої ввійшли канони соборів у складі, близькому збірнику Діонісія, але в іншому перекладі. Хоча цей переклад і був виконаний в Італії у V ст., але оскільки він був включений до «Іспанського кодексу», то отримав назву «Переклад Ісидора» («*Versio Isidoriana*»). До правил, перекладених з грецької мови, добавлені, як і в Діонісія, канони Сардикійського і Карфагенського соборів у латинському оригіналі. Особливість цього збірника полягає в тому, що крім канонів, визнаних Вселенською Церквою, до нього ввійшли правила іспанських і галльських соборів. Другу частину збірника становлять папські декрети: від Дамаса до Григорія Великого.

Важливість цієї компіляції в історії Церкви пояснюється насамперед тим, що вона послужила основою для знаменитого збірника Псевдо-Ісидорових декреталів («*Collectio canonum Isidori Mercatori*»). Цей збірник складається з трьох частин. Перша частина включає в себе 50 апостольських правил і 60 декреталів 30 Римських пап: від священномученика Климента до Мелхіада, попередника св. Сильвестра. До другої частини ввійшли чотири статті і серед них так звана дарча грамота Костянтина Великого папі Сильвестру, канони Східних Вселенських і Помісних соборів і деяких західних – африканських, іспанських і галльських. До третьої частини включені декілька статей і декрети пап: від Сильвестра до Григорія II.

Збірник Псевдо-Ісидора переповнений фальсифікатами. Фальсифікатом є грамота Костянтина Великого папі Сильвестру, так званий дар Костянтина («*Donatio Constantini*»), в якій говориться, що імператор залишає Рим і Італію та переносить свою столицю до Константинополя, тому що він не гідний залишатися біля Римського первосвященика, в дар якому він віддає Латеранський палац, Рим, Італію і увесь Захід разом зі знаками імператорського достоїнства. У цьому збірнику підроблені всі декрети пап трьох перших століть [6, с. 67].

Збірник був укладений у IX ст. (847–852) у Франкській державі. Це доводиться тим, що перші посилання на Псевдо-Ісидорів збірник зустрічаються в актах Суассонського собору 853 р. У другій половині IX ст. на цю компіляцію посилався папа Микола I у спорі з Константинопольським патріархом Фотієм. Про те, що батьківщиною Псевдо-Ісидора є Франкська держава, свідчить мова, якою написаний збірник: латина тут рясніє галліцизмами. Як зауважував А.С.Павлов, «та обставина, що Псевдо-Ісидор взяв для своєї фабрикації не місцевий, чи, краще сказати, не загальноприйнятий на Заході канонічний кодекс, яким був тоді збірник Діонісія Малого, а менш відомий іспанський збірник, легко пояснюється бажанням автора приховати свої підробки і зв'язати їх з авторитетним іменем св. Ісидора Севільського, якого шанувала і Франція» [7, с. 52–53].

Мета збірника полягала у церковно-юридичному обґрунтуванні обмеження влади світських правителів у Церкві, тому для цього проводиться лінія на посилення влади єпархіальних єпископів і пап. У багатьох місцях підроблених декреталів не визнається право світських правителів і їхніх чиновників судити духовних осіб у цивільних і кримінальних справах, виразно проводиться думка, що єпископи, в обхід митрополитів і примасів, повинні безпосередньо підпорядковуватися папам, тим самим підривається помісний устрій церковного управління. Не лише єпископам, але і всім клірикам надається право апелювати безпосередньо до папського престолу, а папі – необмежене право скасовувати будь-які вироки церковної влади всіх інстанцій.

За словами Н.С. Суворова, «особа дійсного автора підробки ... не встановлена наукою, хоча майнцький дякон Бенедикт Левіта (якщо це не псевдонім) підозрюється в авторстві або безпосередній причетності до складання цього збірника» [4, с. 150–151].

Псевдо-Ісидорів збірник протягом багатьох віків визнавався на Заході справжнім і був там основою церковно-правового устрою. Граціан, який упорядкував систематичний кодекс західного церковного права – Декрет, черпав свої матеріали з Псевдо-Ісидорового збірника. Починаючи з XV ст. Псевдо-Ісидорів збірник почав піддаватися нищівній критиці, спочатку реформаторами, а пізніше і деякими католицькими авторами. Нині вже ніхто не сумнівається в тому, що компіляція Псевдо-Ісидора переповнена фальсифікатами, і загальноприйнятною його назвою стало «Збірник підроблених декреталів Псевдо-Ісидора» («*Collectio falsorum decretorum Isidori Mercatoris*»). [5, с. 197]. Проте свого часу збірник викликав справжній переворот у праві Західної Церкви.

Починаючи з цього збірника декретали Римських первосвящеників стали за важливістю займати перше місце серед джерел церковного права. При вирішенні складних питань визначення Римських пап з тих пір отримують вирішальне значення. Недаремно В.Н. Бенешевич писав, що в галузі церковного права великий розкол відбувся у IX ст., коли на Сході

з'явився Номоканон у редакції патріарха Фотія, а на Заході – збірник Псевдо-Ісидора [8, с. 100].

Список літератури:

1. Книга правил Святых Апостол, Святых Соборов Вселенских и Поместных и Святых Отец. – М. : Изд-во имени святителя Льва, папы Римского, 2012. – 447 с.
2. Католическая энциклопедия. – М. : Изд-во Францисканцев, 2002. – Т. 1. – 1906 с.
3. Католическая энциклопедия. – М. : Изд-во Францисканцев, 2011. – Т. 4. – 1962 с.
4. Суворов Н.С. Учебник церковного права / Н.С. Суворов. – М., 1913. – 477 с.
5. Цыпин В. Каноническое право / В. Цыпин.– М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2009.– 864 с.
6. Гергей Е. История папства / Е. Гергей. – М. : Изд-во «Республика», 1996. – 463 с.
7. Павлов А.С. Курс церковного права / А.С. Павлов. – СПб., 2002. – 863 с.
8. Бенешевич В.Н. Канонический сборник XIV титулов со второй четверти VII в. до 883 г. / В.Н. Бенешевич. – СПб., 1905. – 883 с.

В статье ставится задача исследования источников церковного права от IV в. до разделения Церквей Восточной и Западной.

Канон, императорский церковный закон, церковный обычай, кодификация церковного законодательства, канонический сборник, папский декретал.

The article sets the task of researching of the sources of church law from IV century till division Churches of the Orient and West.

Canon, church law, church usage, codification of church legislation, canonical collection, pontifical decretal.